

Leyla ABASOVA
Bakı Dövlət Universitetinin
“Kitabşünaslıq və nəşriyyat işi”
kafedrasının müəllimi

M.F.AXUNDOV – AZƏRBAYCAN MAARİFÇİLİYİNİN
ƏVƏZOLUNMAZ MEMARI

Açar sözlər: M.F.Axundov, mətbuat, elm, maarif, kitab, kitabçılıq işi, mətbəə, əlifba.

Ключевые слова: Мирза Фатали Ахундов, пресса, наука, образование, книга, книговедение, типография, алфавит

Keywords: M.F.Akhundov, print media, science, education, book, bibliography, print house, alphabet

Elm və maarif bütün xalq arasında aşağıdan tutmuş yuxarıya qədər, istisnasız olaraq hamının arasında yayılmalıdır: çoban da, əkinçi də, tacir də, əttar da nazirlərdə olan istedadla malik olmalıdırlar.

(M.F.Axundov)

“Zülmət səltənətində” işıq kimi parlayan M.F.Axundov bütün Yaxın və Orta Şərqdə XIX əsrdən başlanan “yeni təfəkkür” inqilabının, müasir mənəvi mədəniyyətin ilk carçısı idi [17].

O, ürəkdən xalq, Vətən və ümumbəşər üçün yazır, dünyanı ədalətə, həqiqətə, azadlığa səsləyirdi. Onu oxuduqca istər-istəməz düşünməli olursan: bu böyük şəxsiyyətin malik olduğu sonsuz qətiyyət, məqsəd aydınlığı və iradənin mənbəyi nədir? Hər şeydən əvvəl vətənpərvərlik və vətəndaşlıq! O özü bu barədə yazır: “Bu yolda nə qədər zəhmət...qəbul edəcəyəm ki, öz həmvətənlərimi qaranlıqdan işığa çıxardım və bunun mənəvi ləzzətini dadım”.

Azərbaycanda realist ədəbiyyatının, ictimai-siyasi və elmi fikrin inkişafı tarixində M.F.Axundovun xidmətləri böyükdür. M.F.Axundov yazır: “İnsan təbiətinə elm cövhəri ilə nə qədər artıq cila verildə, insan həm elmin qüvvəsi ilə, həm də öz təbiətinin köməyi ilə pis əməllərdən o qədər də saqınar” [17].

Görkəmli filosof Heydər Hüseyn Mirzə Fətəli yaradıcılığının geniş əhatə dairəsini belə təsvir edirdi: “Böyük humanist şəxsiyyətin bəhs etmədiyi heç bir böyük və ya kiçik məsələ olmamışdır. O, drama, hekayə və şeirdən başlamış, fəlsəfə, din, etika, moral, kritika, dil, dövlət, məktəb və tədris və s. bu kimi müxtəlif məsələlərdən bəhs etmiş və hər məsələyə öz dövrünə görə

konkret və aydın cavab verə bilmişdir”. Bu sözlərin hamısı inkarolunmaz həqiqətdir. Özünün dediyi kimi, o, təfəkkür sahiblərinin gözünü açmaq üçün yaradıcılıq və mübarizə meydanına qədəm qoymuşdu. Onun ciddi məşğul olduğu, həllinə çalışdığı elmi-nəzəri problemlərin üföqləri doğurdan da genişdir. Biz bu problemlərdən – mətbuat, kitab və kitabçılıq işi vəzifələrinə dair Axundovun irəli sürdüyü nəzəri müddəaların və gəldiyi nəticələrin üzərində qısa da olsa, dayanmaq istərdik [5].

Axundov həqiqətən mənalı yazmağı bacaran, vətənpərvər ziyalıları redaksiya ətrafında birləşdirməyi məsləhət görürdü. İlk milli qəzetimiz kimi şöhrət tapan və qısa ömür sürən “Əkinçi”nin qarşılaşdığı ciddi çətinliklər (vəsaitin, oxucuların, əməkdaşların azlığı və s. cəhətdən), H.B.Zərdabi kimi, Axundovu da çox düşündürmüşdür. Zərdabiyə yazdığı məktublardan birində “Əkinçi”nin nəşrinə kömək üçün öz qayğılarından söhbət açır, cəhalətpərəstləri qəflət yuxusundan oyadırdı: “Əgər sən (Zərdabinin – L.A.) ətrafında olan dostlardan bəziləri mənim Sultanova yazdığım məktubun çap edilməsini məsləhət görməsələr, onların sözünə baxma, məktubu mütləq çap et... Qoy bizim xalqımızın da bir qədər gözü açılsın və fanatizmdən xilas olsun ki, vətənpərvər ola bilsin. O zaman hər nə istəsən fikrin baş tutacaqdır. Əks-təqdirdə, xalqımız fanatizm qaranlığında qaldıqca, hər bir xeyir iş üçün bizim gördüyümüz tədbirlər heç bir nəticə verməyəcəkdir” [5].

“Əkinçi” qəzeti ətrafında birləşən XIX əsr Azərbaycan ziyalıları arasında Axundov da var idi. Ancaq o adi oxucu və adi müəlliflərdən deyil, “Əkinçi”nin ağıllı məsləhətçisi, qayğıkeş köməkçisi və Zərdabinin əqidə dostu idi. Qəzetin həm uğurlu çıxışları, həm də qüsurları və çətinlikləri Axundovu da az düşündürmürdü. O, “Əkinçi”nin nömrələrini diqqətlə nəzərdən keçirir, özünün işgüzar təkliflərini, arzu və məsləhətlərini ondan əsirgəmirdi. Zərdabiyə bildirirdi ki, qəzet təkcə dərin məzmununa görə deyil, zərif, aydın dili və üslubu ilə də fərqlənməlidir: “Sizin qəzetiniz başqa məsələlərlə yanaşı, Azərbaycan yazıçısını düzgün olmayan ifadələrdən təmizləməyə çalışmalı, bu dildə yazan bütün adamlar üçün nümunə olmalıdır” [5].

Haqsızlığa, ədalətsizliyə qarşı mübarizədə, adamların mənəvi-siyasi tərbiyəsində mətbuat vasitəsilə tənqidin, mübahisənin ciddi əhəmiyyəti vardır. Axundov yazır ki, mətbuat şair və alimlərin yeni əsərləri haqqında, “hökumət adamlarının, əmirlərin, hakimlərin, komandanlıqların və bütün mənsəb sahiblərinin... iş və rəftarı haqqında” tənqidi söz deyə bilər və deməlidir. Özü də tənqid obyektiv olmalı, real faktlara əsaslanmalıdır”. Tənqid üçün söz və fikir azadlığı vacibdir. Ona görə ki, “fikir azadlığı olduqda kritikanın faydası o olacaqdır ki, nəhayət, get-gedə müxtəlif fikir və rəylərin toqquşmasından haqq yerini tapacaq və mədəniyyət aləmində tərəqqilər zühur edəcəkdir”. M.F.Axundov yazır: “Bəşəriyyətin qələbəsi və səadəti o zaman mümkün ola biləcəkdir ki, istər Asiyada və istərsə də Avropada insan ağıl tamamilə əbədi

həbsdən azad edilsin; bütün işlərdə və fikirlərdə əfsanəvi rəvayətlər deyil, insan ağı yeganə sənəd, sübut və həkimi-mütləq kimi tanınsın” [17].

M.F.Axundov insan həyatında, cəmiyyətin dolanışıqında, dövlət quruluşunda, ədəbiyyat, incəsənət, elm, fəlsəfə aləmində çox sirlər dərk etmiş və çox kəşflərlə bəşərin estetik və fəlsəfi fikrini zənginləşdirmişdir. Mən burada bir cəhəti xüsusi olaraq qeyd etməyə bilmərəm. Yazıçılar üçün Homer dövründən bu günə kimi mübahisə obyektini olan tənqiddin obyektivliyi, həmçinin bədii sənətlərin məzmun və forma anlayışı barədə görün M.F.Axundov necə dərin mülahizə yürüdür və necə dəqiq, necə kamil fikirlər söyləyir. O, bəzi Şərqi yazıçı, şair və tənqidçilərinin prinsipsizliyini, əsassız tərifini, qüsurları belə müsbət qələmə verməsini yanar ürəklə qeyd edir və bu həm də əsl qərəzsiz, yaltaqsız tənqiddin rolunu nəzərə çatdırır. O, yazır: “Bu qayda Avropada məlumdur və onun böyük faydaları vardır. Məsələn, bir şəxs bir kitab yazdığı zaman, başqa bir şəxs onun əsərinin mətləbləri xüsusunda kritika yazır. Bu şərtlə ki, onun yazısında müəllif haqqında ədəbsiz və könül incidən bir söz belə olmasın, hər nə deyilsə, incəliklə deyilsin. Bu işi “kritika”, onunla məşğul olan şəxsi isə fransız istilahi ilə “kritik” adlandırırırlar. Müəllif ona cavab verir. Ondan sonra üçüncü bir şəxs meydana çıxır, ya müəllifin cavabını təsdiq edir, ya da kritika yazanın fikrini üstün tutur” [17].

M.F.Axundov qəzetin tənqidi çıxışlarında etika normalarından kənara çıxmağın əleyhinə idi. Tənqiddə gərək “ədəbsiz və könülincidən bir söz olmasın”. Sözlər, fikirlər “incəlik yolu ilə deyilsin”. Məhz bu barədə M.F.Axundov yazır: “Tənqid müasir inasınların əxlaq və tərbiyəsinin islah və təkamülündə təsirsiz qalmadığı kimi, gələcək nəsillərin əxlaq və tərbiyəsinin islah və təkamülündə də tam təsiri vardır” [17].

Heç bir mətbuat orqanı müxbirsiz və müəllifsiz yaşaya bilməz. Müxbirsiz ölkə daxilində və dünyada cərəyan edən tipik hadisələri vaxtında görmək və operativ qaydada işıqlandırmaq mümkün deyil. Müxbirlər eyni zamanda real həyatla, oxucu kütlələri ilə redaksiya arasındakı əlaqələrinin mərkəzində dururlar. Bunları nəzərə alan Axundov bu və digər mətbuat orqanlarının hər vilayətdə maaşla işləyən müxbirlərin olmasını lazım bilirdi. “Hər tərəfdən və hökumətdən əhvalat” yazıb çap üçün redaksiyaya göndərmək vəzifəsi, hər kəsdən əvvəl onların öhdəsinə düşürdü. Axundov “əhvalat” dedikdə yəqin ki, oxucuları maraqlandıran yeni faktları və hadisələri nəzərdə tuturdu. Yazmaq üçün onun müxbirlərə məsləhət gördüyü əhəmiyyətli mövzular da az deyildi: ticarət və əkinçiliyin inkişafı, yeni mədənlərin kəşfi və işə salınması, elmlər, fənlər, sənaye problemləri, uşaq tərbiyəsi və s.

Tarixi sənədlər təsdiq edir ki, Axundov “Əkinçi” qəzetinin redaktoru ilə, Peterburq və Moskvada çıxan bəzi mətbuat orqanlarının redaksiyaları ilə işgüzar yaradıcılıq əlaqələri saxlamışdır. O, yalnız kütləvi informasiya vasitələrinin vəzifələri və problemlərinə dair tutarlı nəzəri müddəalar irəli

sürməklə kifayətlənməmişdir. Bir publisist kimi mətbuatda dərc etdirmək məqsədilə məqalə və məktublar da hazırlamışdır.

Tərəqqipərvər rus mətbuatı ilə, qabaqcıl rus yazıçı və alimləri ilə yaxınlıq Axundovun ədəbi-bədii və elmi yaradıcılığına, onun bir sıra əsərlərinin çapına müsbət təsir göstərmişdir. Məlum olduğu kimi, onun Puşkinin ölümü münasibətilə yazdığı məşhur poeması əvvəlcə “Moskovski nablyudatel” jurnalının (1835-1889) 1837-ci ildə çıxan XI kitabında, 1874-cü ildə isə Peterburqda çıxan “Russkaya starina” jurnalında (1870-1918) çap olunmuşdur. “Kavqaz” qəzeti (Tiflis, 1846-1918) və “Literaturnı letopis” toplusu (Peterburq) və rus dilində nəşr edilən başqa mətbuat orqanlarında da Axundovun imzasına rast gəlmək mümkündür [5].

M.F.Axundov Şərqi Qərblə birləşdirən bir körpüyə bənzəyir. Klassik maarifçilik bu körpüdən keçib Şərqi daxil olur. Azərbaycanda yeni tipli realist-materialist ideoloji hərəkat, teatr, mətbuat, ilk Şərqi maarifçiliyi – hamısı Axundovla başlayır. Mirzə Fətəli ilk dəfə olaraq bədii və fəlsəfi sistemin orta əsr stereotipindən və klassik Şərqi modelindən kənara çıxır, durğunluğa və ehkama radikal-inqilabi etirazın, sənətdə və estetikada “yeni təfəkkürün” “baniya-karı” olur [17].

Tiflis mühiti böyük yazıçı və mütəfəkkirin inkişafında çox mühüm rol oynayır. O, Qafqazda sürgün edilmiş dekabrist Bestüjev-Marlinski ilə tanış olur və bu illərdə XVIII əsr fransız materialistləri və maarifçilərindən Holbax, Didro, Helvesti, Volter kimi filosofların, Rusiyanın inqilabçı-demokratlarından Belinski, Çernişevski və Dobrolyubovun mütərəqqi ideyaları ilə silahlanır. Bütün bunlar onun həyatda da, yaradıcılıqda da əbədi sədaqət qaldığı beynəlmiləl bədii, fəlsəfi və estetik ideali şərtləndirir.

M.F.Axundov ustad və qayğıkeş bir müəllim kimi, qələmi hələ özü qədər də püxtələşməmiş jurnalistlərə və yazıçılara yaradıcılıq yollarında necə irəliləmək qayda-qanunlarını öyrədirdi. O, öyrədirdi ki, ədəbi işçi və mətbuat, hər şeydən əvvəl, xalqa xidmət göstərməlidirlər. Onlar xalqın sevincinə və kədərinə şərik olmalı, iqtisadi və mədəni dirçəlişinə yardım göstərməlidirlər. Sonra, qəzet və ümumiyyətlə, mətbuat sağlam tənqidin mərkəzində durmalıdır. Tənqid obyektiv olmalı, real faktlara əsaslanmalıdır. Daha sonra, qəzətdə çapa veriləcək yazıların dili, üslubu, məzmunu oxucuların ürəyinə yatmalıdır. Qəzet həqiqi, geniş və müasir informasiya mənbəyinə çevrilməlidir.

Mətbəələrin açılmasına, qəzet və kitab çapına ölkədəki şərait xalqın inkişaf səviyyəsi Azərbaycan ziyalılarının, maarifpərvərlərinin qayğısı ilə əlaqələndirirdi. Buna görə də, Azərbaycanda XIX əsrin əvvəllərində qəzet və kitab çapına, xüsusilə də kitabın tərtibatına, kitabın yayılmasına, istifadə olunmasına xüsusi əhəmiyyət verən görkəmli Azərbaycan ziyalıları, pedaqoqları, maarifpərvərləri vardır. Bunların sırasında A.Bakıxanov, M.Ş.Vəzəh, H.B.Zərdəbi, Ü.Hacıbəyov, F.Köçərli, M.F.Axundov,

Ə.H.Xalisəqarızadə, S.Mümtaz, N.Nərimanov, Ö.F.Nemanzadə, A.Səhhət, C.Məmmədquluzadəni və başqalarının adlarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Buna görə də, Azərbaycanda kitab və kitabçılıq işi XIX əsrin əvvəllərində daha sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Təsadüfi deyildir ki, görkəmli Azərbaycan yazıçı və şairləri, o cümlədən M.F.Axundov hələ XIX əsrin ortalarında qəzet və kitab çap etmək üçün mətbəələrin açılmasını, litoqrafiyaların təşkilini ən vacib işlərdən hesab edirdi. Məsələn, M.F.Axundov bu məqsədlə də xarici ölkələrə, xüsusilə İrana səyahət etmiş, litoqrafiyaların və mətbəələrin fəaliyyətini öz gözləri ilə görmüş və Azərbaycanda da mətbəələrin təşkilini çox zəruri saymışdır. Çünki müqayisələr aparmış və litoqrafiya üsulu ilə kitabların keyfiyyətsiz buraxıldığına şahidi olmuşdur. Məlum olduğu kimi, Mirzə Fətəli Axundov mətbəə açmaq haqqında təşəbbüs göstərmişdir. O, Qafqaz canişini general Qovovina ərizəsində yazırdı ki, hazırda “...Müsəlman dillərində kitab çox azdır. Bu ehtiyac Qafqazdakı mətbəələrdə daha çox özünü göstərir. Bunun səbəbi tamamilə aydındır. Kitablardan çoxu əlyazmasındadır, çap kitabı isə azdır. Çünki bu yaxınlardakı müsəlman hökumətlərində mətbəələr yox idi. Bir az bundan qabaq Türkiyədə tipoqrafiya, Hindistanda, İranda isə litoqrafiya açılmışdır. Mən İranda olanda bir neçə litoqrafiyanı gedib özüm gəzmişəm. Burada mənə Hafizin təzə çapdan çıxmış bir külliyyatını bağışladılar”. Sonra M.F.Axundov qeyd edirdi ki, “Qafqazda Azərbaycanda kitab çap edən mətbəə olmadığına görə müsəlmanlar Türkiyə və İrandan kitab gətirməyə məcburdurlar”.

M.F.Axundov kitabın çoxalmasını, nəşrin ona görə zəruri hesab edirdi ki, insanların, ölkə əhalisinin əksəriyyəti, elmə, biliyə, savada malik olmalıdır. Bu məqsədlə o, yazırdı: “Elm və maarif bütün xalq arasında, aşağıdan tutmuş yuxarıya qədər, varlıdan tutmuş, yoxsula qədər istisnasız olaraq hamının arasında yayılmalıdır; çoban da, əkinçinin də, tacir də, əttar da nazirin əlində olan iqtidara malik olmalıdır. Bütün xalq dövlət başçılarının gördüyü tədbirlərdə iştirak etməlidir”.

Xalqın azadlığa çıxmasında, tərəqqiyə çatmasında, elmin və təhsilin inkişafında kitabın rolunu M.F.Axundov çox yüksək qiymətləndirirdi. O, fikir və arzularını belə ümumiləşdirirdi ki, cəmiyyətin bütün təbəqələri, başqa sözlə oxucular imkan tapıb az bir müddət ərzində “öz ana dilində kitablar oxuyaraq və onların məzmununu” dərk edəcəklər.

“Çap işinin xalqın zəruri işlərindən biri” hesab edən, M.F.Axundov kitabların bədii tərtibat və poliqrafik icra baxımından yüksək səviyyədə təşkil edilməsini kitabçılıq işinin vacib problemlərindən biri hesab edirdi. Təsadüfi deyildir ki, M.F.Axundov Şərqi litoqrafiyalarında basılan kitabların aşağı keyfiyyətdə olduğuna istehza edərək deyirdi ki, “daş çapmaq belə bir kitabı oxumaqdan...asandır”. Azərbaycan dilində kitabların, xüsusilə yox dərəcəsində

olması M.F.Axundovu çox narahat edirdi. Məlumdur ki, Azərbaycanda ərəb əlifbasına qarşı mübarizə XIX əsrə qədər zəif olmuşdur. XIX əsrdə isə görkəmli Azərbaycan yazıçısı, kitabşünası M.F.Axundov tərəfindən bu ideya nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış və bir sıra əməli yollar müəyyənləşdirilmişdir. Bir maraqlı faktı da qeyd edək ki, Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən Misirdə çap olunmuş əlyazma kataloqlarının hər birində “Fehris əl-məxtutat əl-farsiyyə”də (fars əlyazmaları kataloqu, II hissə, səh.41-42) Milli kitabxanada saxlanılan M.F.Axundovla bağlı həmin materialların ətraflı təsviri verilmişdir [1].

Yeni materialların tapılması ilə əlaqədar belə bir sual meydana çıxır ki, Azərbaycan maarifçisi M.F.Axundovun qələminin məhsulu olan bu materiallar Qahirə kitabxanasına necə düşmüşdür. Bu suala cavab vermək üçün əvvəlcə həmin sənədlərlə bağlı məsələləri işıqlandırmaq lazımdır [1].

Qahirə kitabxanasında tapılan materiallar 24 əlyazma səhifəsindən ibarətdir. Titul səhifəsində belə başlıq vardır: “İslam qrafikasının islahatı üzrə tənqid”. Bütün materiallar üç hissədən ibarətdir. Birinci hissədə Əli Süavinin* “Xəttimizin islahı” adlı türk dilində yazılmış məqaləsi, ikinci hissədə həmin məqalənin farscaya tərcüməsi, üçüncü hissədə isə M.F.Axundovun özünün fars dilində yazılmış “Süavi əfəndinin əqidəsinin tənqidi” adlı məqaləsi verilmişdir. Materialların mətni M.F.Axundovun xəttatının xəttinə hədsiz oxşar olan kalligrafiq xətlə yazılmışdır.

Bu materialın tarixindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, 1868-ci ildə İranın Parisdəki müvəqqəti işlər vəkili Mirzə Yusif xan dostu M.F.Axundova Əli Süavinin yazdığı məqaləni göndərmişdi. Bu məqalə 1867-ci il avqustun 31-də (13 cümadi əl əvvəl 1867-ci il) Londonda çıxan “Müxbir” qəzetində (№ 47) türk dilində çap olunmuşdu [1].

“Müxbir” qəzetində çap olunmuş “Xəttimizin islahı” adlı məqalədə M.F.Axundovun adı çəkilməsə də maarifçinin ərəb əlifbasının islahatı ilə əlaqədar irəli sürdüyü təkliflər rədd edilirdi. Əli Süavi öz məqaləsində ərəb əlifbasını islah etmək deyil, yalnız ibtidai təhsil zamanı mətnlərdə müxtəlif təkmilləşdirilmiş diakritik işarələr tətbiq etmək, şagirdlər oxu vərdişi qazanandan sonra isə bunları götürmək təklifini irəli sürürdü [1].

Lakin məqalə ilə tanış olan Axundov bununla razılığa bilmir və cavab olaraq böyük bir məqalə yazıb Əli Süavinin görüşlərini, fikirlərini, təkliflərini, əsaslı şəkildə tənqid edir. Konkret misallarla onların əsassızlığını göstərir. Artıq 60-cı illərin sonlarında Axundov belə bir fikrə meyl edirdi ki, soldan

* Əli Süavi – gizli “Yeni Osmanlılar cəmiyyəti” adlı siyasi təşkilatın görkəmli türk xadimlərindən idi. Publisist Əli Süavi 1867-ci ilin yanvar ayından mart ayına qədər İstanbulda “Müxbir” qəzetini nəşr etdirirdi. Lakin qəzet bağlandıqdan sonra cəmiyyətin başqa üzvləri kimi Əli Süavi də Avropaya mühacirət etdi. 1867-1868-ci illərdə o, qəzetin nəşrini Londonda davam etdirdi.

sağa yazılan, hərflərin bir yazılış forması olan, sait hərfləri sözün tərkibində yazılan, hərfləri bitişik yazıla bilən formada olan və nəhayət, hərflərin təsvirində nöqtələr olmayan yeni əlifba yaratmaq zəruridir.

1868-ci ilin ikinci yarısında, hələ Süavinin məqaləsini almamışdan əvvəl, Mirzə Fətəli İranda bir sıra yüksək vəzifəli dövlət xadimlərinə və əmirələrinə, o cümlədən Maarif nazirinə və Xarici işlər nazirinə bütöv bir qovluq material göndərməyi nəzərdə tuturdu. Bu materiallarda o, əlifba islahatının zəruriliyi məsələlərinə toxunur, həmçinin tamam yeni əlifba layihələrinin (həm M.F.Axundovun, həm də Mirzə Melkum xanın layihələri) müxtəlif variantlarını təklif edirdi [1].

Lakin bu ərəfədə Əli Süavinin məqaləsini alan M.F.Axundov hələlik məktubları İrana göndərməyi ləngidir ki, bunları Əli Süavinin məqaləsi ilə bağlı materialları da əlavə etsin. Axundov bir neçə gün ərzində Süavinin məqaləsini fars dilinə çevirir, onun məqaləsinə cavab olaraq özünün böyük tənqidi məqaləsini yazır və ancaq bu işi başa çatdırandan sonra məktublarını İrana göndərir [1].

Mirzə Melkum xanın göndərdiyi yeni əlifba layihəsi, həmçinin Əli Süavinin London qəzetində çap olunmuş məqaləsi Axundova qüvvət verdi. Məktublarının birində özünün qeyd etdiyi kimi: "...Bu gün əlifba məsələsi böyük bir məsələ olmuşdur. Bu barədə hər tərəfdən, hər guşədən məqalələr yazıb, qəzetlər vasitəsilə çap edirlər. Bu məsələnin təzələnməsi üzündən mənim qəlbimdəki sönmüş atəş də yenidən alovlanmışdır". Təkcə, 1868-ci ilin sentyabr ayı ərzində Axundov ərəb əlifbasının islahatı ilə əlaqədar müxtəlif şəxslərə, o cümlədən Qafqaz canişinliyi baş idarə departamentinin direktoru N.Baranovskiyə, İranda maarif nazirinə, İranda xarici işlər nazirinə, İranda Tiflisdəki baş konsulu Əli xana, Hacı Əli xana, Paşa xana (iki məktub), Müstəfiyul-Məmalikə, Mirzə Hüseyn xana, Həsənəli xana, Nəsrül-Mülk Mahmud xana, Mirzə Məlkum xana, Mirzə Yusif xana (iki məktub) ünvanlanmış məktub və məruzələr yazmışdı [1].

M.F.Axundov, Əli Süavinin məqaləsi ilə bağlı materiallarını İranda başqa Türkiyəyə də göndərmişdi. Əldə edilən faktlara əsasən belə qənaətə gələ bilərik ki, Axundovun əlifba ilə əlaqədar həmin materialları Misirə çox güman ki, Türkiyədən gedib çıxmışdır [1].

M.F.Axundov qələmi ilə yanaşı, şəxsiyyətinə də pərəstiş etməmək olmur. Onun maarifin əqidə və əməl qəhrəmanlığı bioqrafiyasındakı iki məqamda daha qabarıq əks olunur: fəlsəfi məktublarının çapı uğrunda göstərdiyi fədakarlıqda və əlifba ideyasına qeyri-adi sadaqətdə. Buna görə də, Axundovun müasirləri onu "böyük bir məramın böyük atası" adlandırmaqda haqlı idilər [17].

Görkəmli Azərbaycan nasiri Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev məhz bu mənəvi qəhrəmanlığı nəzərə alaraq yazmışdı: "Epoletlər, imtiyazlar, xaç və

medallarla bəzənmiş paltarın altında od tutub alışmaqda olan böyük bir ürək döyünürdü” [17].

Latın əlifbasına keçməyin ilk təşəbbüsçüsü M.F.Axundovdur. Onun ideyası arzusu 1922-ci ildə ümumxalq tələbi və ehtiyacı kimi həyata qədəm qoydu. Bu əlifbanın rəsmi tətbiqi 6 illik hazırlıq və geniş müzakirənin yekunudur. O dövrdə əlifba islahatı aparmaq çox çətin idi. Çünki Azərbaycan iqtisadi böhrandan, qırğın və talandan təzəcə çıxmışdı. Kənd və vəsait qıtlığı hökm sürürdü. Buna baxmayaraq, əlifba islahatı həyata keçirildi. Həmin dövr üçün çox vacib və zəruri idi.

M.F.Axundov yazırdı: “...bu gün bizim yüksək məzmunlu, qiymətli və nəfis elmlərə aid kitabımız yoxdur. Sağlıq olarsa, gələcəkdə biz də kitab sahibi olacağıq. O zaman Avropa və Yengi Dünyanın malik olduğu bir çox kitabları, o cümlədən, tibb, hikmət, hesab, coğrafiya, hərbi iş, dənizçilik, mühəndislik, tarix, inşaat, idarə, məişət, əkinçilik, səyyahlıq, mədəniyyətsünaslıq, təbiət, astronomiya, heyət, kimya və bunlar kimi faydalı elmlərə aid kitabları əldə edəcəyik”. Buradan aydın olur ki, o dövrün bu qeyd edilən sahələr üzrə kitab tələbat olsa da, mətbəələrin olmaması, müxtəlif elm və bilik sahələri üzrə kitab yazan Azərbaycanlı müəlliflərin olmaması kitabın sahə quruluşuna və mövzusunun da mənfi təsir göstərirdi. Fikrimizcə, M.F.Axundovun yuxarıdakı fikri də, kitabın nəşri zamanı onun sahə quruluşuna diqqət verilməsini əsas məsələlərdən biri kimi irəli sürürdü.

M.F.Axundov dostu M.Ş.Vazehlə birlikdə Tiflisdə xüsusi mətbəə açmaq haqqında ilk təşəbbüsünün nəticəsiz qalmasına baxmayaraq öz əvvəlki niyyətindən əl çəkməmişdir. Onun 1870-ci illərdəki yeni təşəbbüsü bunu aydın şəkildə göstərirdi. O yazırdı: “xüsusi mətbəə alət və ləvəzimatı hazırlamışam və “...öz ixtira etdiyim əlifba ilə mətbəə təşkil edib kitab və qəzet çap etməyə başlamaq imtiyazını istədim”.

M.F.Axundov yüksək məzmunlu elmi, təbii, texniki kitabların, ümumiyyətlə mütərəqqi ədəbiyyatın nəşr edilib yayılmasını zəruri hesab edir və buna görə də mətbəələrin yaradılmasını kitabçılıq işinin əsas problemlərindən hesab edirdi. Ümumiyyətlə, mütərəqqi elmi ideyaların yayılmasına kömək edən kitabların nəşrinin qadağan edilməsi çap senzurasının həyata keçirdiyi başlıca siyasətlərdən biri idi.

M.F.Axundovun “Kəmalüddövlə məktubları” əsəri də müəllifin hədsiz səyinə baxmayaraq çap oluna bilməmişdi...

Axundov “Şərqi Molyeri” kimi fəxrli ad qazanmışdır. Dərin realizm, konkretlik, sadəlik, xəlqilik, tipiklik onun qələminin əsas xüsusiyyətlərini təşkil edir.

“Hər bir insan 60 və yaxud 70 il heyvan kimi yaşayıb bu dünyada bir iz qoyub getmirsə, belə bir həyatın nə mənası var?” – fikrini söyləyən M.F.Axundov üçün yazmaq məqsəd deyil, vəsitə idi. Ümumiyyətlə, o, namuslu

və nümunəvi bir şəxsiyyət ömrü yaşamışdır.

Hələ yüz il bundan əvvəl Axundov öz dostlarından birinə deyirdi: “Gələcək nəsil... bizim fikrimizi həyata keçirəcək və qəbrimizin üzərində heykəl qoyacaqlar”. Peyğəmbərcəsinə deyilən bu sözlər indi həqiqətə çevrilmişdir.

Bizim əsrimizdə Axundov kimi tükənməz enerjili, qüdrətli bir şəxsiyyəti insanlara tanımaq lazımdır və faydalıdır. Axundovun tükənməz enerjisi insanı valeh edir. Arzu olunur ki, Azərbaycan gəncləri bizim böyük sələflərimizin həyat və fəaliyyəti ilə daha yaxından tanış olsunlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəmilzadə E. Ədibin əlyazmaları Misirdə: (Z.Bünyadov tərəfindən Qahirə Milli kitabxanasının fondundan tapılmış Mirzə Fətəli Axundovun əlyazmaları haqqında) //Ədəbiyyat qəzeti, 1993. -25 iyun. –S.5.
2. Çaçanidze V. Mirzə Fətəli Axundov və Qriqol Orbeliani / çevirəni: A.Abdulla. Ədəbiyyat və incəsənət. 1981. -13 mart. S.3
3. Çaçanidze V. Mirzə Fətəli Axundov və Qriqol Orbeliani: Ədəbi əlaqələrimiz / Çevirəni V.Quliyev. Azərbaycan, 1981. -№1. -S.151-156
4. Eminov R. M.F.Axundov və İranda estetik fikrin inkişafı. //ADU-nun elmi əsərləri. Tarix və Fəlsəfə seriyası, 1972, №1. –S.73-79
5. Əliyev S. M.F.Axundov və mətbuat /M.F.Axundov -175. //Ədəbiyyat və incəsənət qəz., 1988.
6. İsmayılov H. Alman alimi M.F.Axundov haqqında: / Məşhur alman türkoloqu, professor Teodor Manselin məktubu/. Ədəbiyyat və incəsənət. 1981, 1 may. –S.7
7. Kərimova B. Bir görüşün tarixi / A.Dümanın və M.F.Axundovun görüşü haqqında/. Azərbaycan müəllimi, 1980. -19 mart.
8. Quliyev V. “Təmsilat” geniş üfüqlərdə: /Türkiyə və Egey universitetinin dosenti, doktor Əli Yavuz Akpınarın izmirdə çap etdirdiyi M.F.Axundovun komediyaları haqqında. “Kommunist” 1989. 26 yanvar
9. Qarayev Z. Ədibin xatirə-povesti: / M.F.Axundovun müasir oxucularımıza bəlli olmayan “Po puti” (“Səfərdə”) xatirə povesti haqqında // Azərbaycan. 1987. -№ 10. –S. 158-159
10. Qoldşteyn A. Utopiya və gerçəklik: / M.F.Axundovun ictimai görüşlərinin inkişafındakı ardıcılıq haqqında // ədəbiyyat və incəsənət. -1987. -17 aprel. –S.6.
11. Quliyev V. Tərcüməçidən: / Vaso Çaçanidzenin “Mirzə Fətəli Axundov və Qriqol Orbeliani” məqaləsi haqqında/. Azərbaycan, 1981, №1. –S.156-159.
12. Məmmədağa H. 100 ildən sonra. (M.F.Axundovun “Təmsilat”ının fars dilində Tehranda yeni nəşri). –Ədəbiyyat və incəsənət, 1971. -27 mart. –S.14.
13. Neuvajni F (Polşa). M.F.Axundovun müasirliyi // Ədəbiyyat və incəsənət. 1988. – 4 noyabr. – S.1.
14. Paşelişvili S. Mirzə Fətəli Axundov xatirəsinə: (Şeir) /Gürcü dilindən tərcümə edəni: Ş.Məmmədov. –Azərbaycan gəncləri, 1982. 12 oktyabr.
15. Parsinecaya İ. M.F.Axundovun ədəbi tənqidi / ABŞ-da çap olunan M.F.Axundovun ədəbi tənqiddə həsr olunmuş on məqaləsinin Tokio Universitetinin professoru tərəfindən tərcüməsi / tərcümə edəni Q.Paşayev // Ədəbiyyat qəzeti, 1995. -6 yanvar. S.4-5; 23 dekabr 1994; 6

yanvar, 13 yanvar 1995.

16. Tıçına P. Dan yeri sökülməmiş doğan şafəq. /M.F.Axundovun anadan olmasının 150 illiyinə həsr olunmuş Kiyevdəki yubiley sessiyasında giriş sözü. / Ədəbiyyat və İncəsənət qəz. 1973. - 4 avqust. -S.5
17. İdrak nəhəngi – sözün sirri (M.F.Axundov - 175) // Bakı, 1988, 28 oktyabr.

Л.АБАСОВА

**М.Ф. АХУНДОВ – ВЫДАЮЩИЙСЯ ЗОДЧИЙ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ПРОСВЕТИТЕЛЬСТВА**

Р Е З Ю М Е

В статье освещается многосторонняя деятельность М.Ф.Ахундова в области книгоиздательства, печати и заслуги в открытии типографий. Также дается информация о его идеях и инициативах в связи с реформой алфавита. Характеризуется его роль в становлении и развитии национальной критики.

L.ABASOVA

**M.F.AKHUNDOV – INVALUABLE ARCHITECT OF
AZERBAIJANI ENLIGHTENMENT**

S U M M A R Y

The article is about the activity of the prominent representative of the Azerbaijani literature M.F.Akhundov in the field of book, bibliology and book publishing. It also focuses on the self-sacrifice of Akhundov for opening of printing houses, his first and very substantial steps for carrying out alphabet reforms. It also sheds light on the M.F.Akhundov's activity in the field of journalism and the press. It also presents his views and arguments about the significance of criticism for writer.